

KÖRNYEZETVÉDELEM

A fenntarthatóság és a tudomány*

Glatz Ferenc akadémikus

Tisztelt Elnök Asszony, Miniszter Úr! Kedves Barátaim!

Néha valóban meg kell állni, le kell ülni, körül kell nézni, hol vagyunk. Vissza kell tekinteni, hogyan jutottunk ide. Hiszen nagy balgaságot követ el az – legyen 30 éves vagy idősebb –, aki nem néz azonnal előre is. Nagyon örülök, hogy Elnök asszony kiemelte: 1972-ben mennyire előretételezés volt az, hogy egy ilyen tematikájú kutatási téma boncolgatására egyesültek a műszaki tudományok, az élettudományok képviselői. Azt hiszem, ettől a születésnaptól függetlenül is most, hogy a johannesburgi konferenciának az értékelése folyik, rendkívül fontos, hogy beszéljünk arról, mi történt a világban az elmúlt 30 esztendőben, mi történik és mi fog történni. Kell, hogy legyen olyan erő a társadalomban, amely túl tud tekinteni a napi gondokon, akit azért tartanak, hogy távolra tekintsen még akkor is, ha esetleg közben bukducsol. Kellenek olyan politikusok, akik nem hivatásukból csak a négy évet, hanem hivatásukból a 8-10-12 vagy 30 esztendőt is képesek átlátni, és ellátni azokat a funkciókat, amelyeket a politika, végül is a társadalmi tevékenység első számú mobilizálója a 21. század elején megkövetel tőlünk.

Amikor 1972-ben az a bizonyos első stockholmi nemzetközi konferencia a környezetvédelemről beszélt, akkor még az ember természeti környezetéről beszélt. Még nem figyeltek oda arra – de a konferencia utolsó szövegei már erről szóltak –, hogy szétesik a világ természetromboló és természetvédő közegre. Természetromboló – mondották – a termelés. (A baloldaliak fogalmazták meg ezt. Történetesen én akkor egy évet az NSZK-ban töltöttem, éppen akkor választották meg Willy Brandtot még egyszer, nos 1972-ben azt mondták a baloldaliak: természetromboló a tőke, természetvédő a szociális szféra, az emberek, legyen szó keresztényszocialistáról vagy ateista szocialistáról.) Ez a képlet nekünk, fiataloknak természetesen így nem tetszett, és azt hiszem, nem is állja meg a tudományos próbát máig sem. De egy valamit megfogalmazott. Azt, hogy a gazdaság és a gazdagodás valahogy szükségszerűen együtt jár a természeti környezet rombolásával. És akkor, amikor Rio 1992-ben a környezet mellett a gazdaságra is kitékintett, megítélésem szerint megfogalmazta tudományosan azo-

kat a kérdéseket, amelyeket végül is az 1970-80-as évek nagy ipari-technikai forradalmi feltettek számunkra. Ehhez képest én a magam részéről Johannesburgot azért tartom egy újabb előrelépésnek, mert a környezet, a gazdaság mellett a szociális tényezőt is elővette. Mert rombolni nemcsak a tőke rombol, végül is minden ember önmagának fenntartásával, az élelemtermeléssel, a technikai eszköztermeléssel rombol. A kérdés az egyensúly, a harmónia. Azt hiszem, ilyen szempontból azt kell mondani, hogy 30 év alatt a világ politikai gondolkodása sokkal többet fejlődött, sokkal korszerűbben tudta magát igazítani a kortendenciákhoz, mint ahogy a korábbi évszázadokban, a 18-20. században tudta az ipari forradalmak korábbi szakaszaihoz. A kérdés azonban az, hogy ez elég-e? Gondolják csak el, hogy 1900-ban a világ lakosságát 2,5 milliárdra becsülték, ma 6 milliárd. Ez a 6 milliárd ember az élelemfogyasztásával, élelem- és hulladéktermelésével, a különböző fogyasztási cikkek használatával ugyanazt a természeti környezetet nyúzza, amely az elmúlt évmilliók során lényegében nem változott. A tartalékok nem növekedtek. El kell tehát gondolkozni azon, bármi is a válasz az első nagy tudományos kérdésre, hogy tőlünk függetlenül is végbemennének-e a nagy természettörténeli folyamatok, vagy pedig a mi hatásunkra mennek végbe? Bármi is a válasz, ezen a tényen önmagában el kell gondolkozni. A nagy kérdés ugyanis az – és ezen a tudósok ugyanúgy, mint a szépírók, politikusok vitatkoznak, legyen szó felmelegedésről vagy ózonpajzsról –, hogy vajon ez nélkülnk is lezajlott volna, vagy sem. Most, hogy kezdjük megismerni a Föld korábbi évszázadezeideinek, évmillióinak történelmét, pontosan tudjuk, hogy különböző jégkorszakok, különböző természeti katasztrófák váltották egymást. Vajon nem hisztéria-e ez a mi részünkről? Hogy a mostani felmelegedés – gondoljunk csak arra, amit agrárközgazdászaink jósolnak a következő 30 esztendőre, többfokos felmelegedést a közép-európai térségben – az ipari tevékenység hatására megy-e végbe, vagy pedig ez a természet önpusztításának vagy önmegújításának a terméke.

Azt mondtam, hogy az embernek előre kell tekintenie a születésnapján, és engedjék meg, hogy ezt az előretekintést én kérdések formájában tegyem meg. Hiszen az

* Magnetofonról átvett szerkesztés nélküli szöveg. Elhangzott a MTESZ 30 éve alakult Központi Környezetvédelmi Bizottságának jubileumi konferenciáján (2002. nov. 18.).

ember a jövőt nem ismeri, de az ember a jövőnek alakítója. Ezért tehát a tudomány, egyáltalán a tudományos gondolkodás hasznát akkor fejtheti ki, ha valóban kérdéseket állít a jövőre vonatkozóan a mindennapi gondolkodás számára.

A tudomány önmagáról

Vajon igaz-e az, hogy az egész környezetpusztítás és környezetmegóvás problémáját elsősorban a civil szervezetek vetették fel, és a tudomány utána kullogott? Idézik Carson művét 1962-ből, idézik a civil mozgalmakat az 1960-as évek végéről, az 1970-es évek elejéről. Magam is emlékszem ezekre, részt vettem ezekben. De nem idézik azt, hogy a tudomány az 1950-60-as években első számú motorja volt a globális szemléletnek. Gondoljanak pl. arra, hogy az 1950-es években fellendülő űrkutatás volt az, amely felhívta a közgondolkodás figyelmét arra, hogy a földünket egészében, globálisan kell szemlélni. Gondoljanak arra, hogy az 1930-as években megindult, majd az 1960-as években fellendülő molekuláris biológia volt az, amely felhívta a figyelmet arra, hogy valahol az élő természetben sokkal több a közös jegy, mint ahogyan azt mi gondoljuk, hiszen molekulárisan a muslica és az emberi szervezet között, nagyon jól tudjuk, szinte alig van különbség. Ahogy mikrobiológusaink szokták mondani: a muslicától már csak egy ugrás a pocok, a pocoktól pedig az ember. Gondoljanak csak arra, hogy azok a földtudományi vizsgálatok, amelyek nem utolsósorban az 1973. évi olajválság hatására hatalmas fellendülést nyertek – hiszen a tengerfenék vizsgálatától kezdve a föld tektonikus mozgásáig fel tudták mérni a földnek mint geológiai egységnek a természetét –, mind-mind arra hívták fel a figyelmet, hogy a földet globálisan, egészében, az élővilágot az ember és természet egységében és magunkat mint ennek az élővilágnak az apró termékeit és alakítóit fogjuk fel. Azt kell tehát mondanom az első kérdésre: nem igaz, hogy a civil mozgalmak voltak azok, amelyek csak és egyedül vagy először hívták fel a világ figyelmét a környezetpusztítás lehetőségére, arra, hogy ezt a földet meg is kell óvni, hanem ezt elsősorban a tudomány és a tudomány mérhetetlen – mert nem mérhető – eredményeinek, tehát az oktatásba való átszivárgásával, nem mérhető eredményeivel tudom elsősorban magyarázni.

Második kérdésem: ha már ez így van, hogy a tudomány ennyire pontosan és különböző ágazatokban felfigyelt a globális veszedelmekre és a globális fejlődés sajátosságaira, elnyeri-e az intézményeiben megfelelően a helyét ennek a kérdésnek a taglalása? Ebben a kérdésben a válaszom az, hogy nem. Nemcsak úgy, mint az Akadémia volt elnöke, de mint aki szakmájából következően tudomáspolitikai-történettel, kultúrtörténettel is foglalkozik, meg kell mondanom, hogy az a tudományos szervezet, amelyik a 20. században kiépült, rendkívül nehezen fogadja be a környezetmegóvással, környezetgazdálko-

dással foglalkozó környezettudományt, illetve ökológiát. A 20. századnak az előbb leírt csodálatos fejlődése, a 2,5-ről 6 milliárdra emelkedett emberiség csak úgy tud megélni, hogy a műszaki-technikai bázis rendkívül gyorsan fejlődött, az eszköz- és iparcikktermelésben, közlekedésben rendkívül gyorsan fejlődött, és az akadémiák, az egyetemi tanszékek természetesen elsősorban az ezzel foglalkozó szakembereknek adtak helyet a 20. században. Magam is úgy tárgyalom a 20. századi tudomáspolitikai történetét, amelynek során tudomásul kellett venni azt, hogy a technikai, műszaki tudományok, hogy az alkalmazott agrár-, orvostudomány egyenjogú tudomány az ún. alapkutatásokat űző tudósokkal, legyen szó biológusról, kémikusról vagy társadalomkutatóról. Ennek következtében a 20. század végére tudományos szervezeteinkben lényegében döntő súlyba jutott a kémia, a fizika, nagyon kis arányban a biológia és a műszaki tudományok. Ez így volt rendjén.

De most itt a pillanat, és meg kell kérdezni: ha megtartjuk tudományos autonómiánkat, van-e annyira érett a tudós közösség, hogy lemond a saját érdekéről, és azt mondja: adjunk nagyobb szeletet a tortából a biológusoknak, az ökológusoknak? Vagy még megtoldom a kérdést: van-e annyira önzetlen a tudós közösségek sora, hogy azt mondja: adjunk nagyobb teret a visszaszorított társadalomkutatásnak? A Magyar Tudományos Akadémián 18% a társadalomkutatók aránya. A legrosszabb a volt szocialista országok között is. Egyszerűen nem tudunk a környezetét alakító emberről szinte semmit. De mindenestre sokkal kevesebbet tudunk, mint a környezetet romboló és építő műszaki, fizikai, kémiai folyamatokról, amelyeket ugyancsak emberek irányítanak a maguk létfenntartási feltételeik biztosítása közben. E fizikai, kémiai folyamatok menete nélkül nem lehet környezetvédelem. Tudomásul kell venni a környezetvédőknek, hogy fizikusok, kémikusok és mérnökök nélkül nincs környezetvédelem. A környezetbiológia, a környezetkémia vagy a földkörnyezettel foglalkozó geofizika, geokémia ma már, ha úgy tetszik, első számú eszköz lehet a környezetvédelemben. De azt is tudomásul kell venni, hogy nem lehet a környezetet építő és romboló embert, a gondolkodó embert ennyire elhanyagolni. Úgy gondolom, hogy ma a környezetrombolásban a civil élet, a mindennapi élet, a környezetgondosságnak a hiánya az emberi magatartásban jelentősebb szerepet játszik lassan, mint az egyébként törvénnyel szabályozható termelés. Hogy én is egy szubjektív esetet mondjak el: több százan vagyunk Zebegényben ún. hétvégi telektulajdonosok. Kettőt ismerek, akik ciszternát építettünk. És mindenki a tisztított vizet, tehát a méregdrága és az adófizetők pénzéből állami szubvencióval ellátott vizet használja locsolásra, mosogatásra, mosdásra. A több száz tulajdonosból sok száz oktanul rombolja a természetet. Oktanul veszi igénybe azokat a technikai szolgáltatásokat, amelyeket az adófizetők pénzéből fizetünk meg. Az tehát a véleményem, hogy a tudományok rendszerében és a tudományok szer-

vezeteiben a 20. században erőre kapott és erőt nyert fizika, kémia, műszaki tudományok mellett erősíteni kell az élettudományok helyét, erősíteni kell a társadalomtudományok helyét, és mindenekelőtt tudásul kell venni, hogy az ökológia, a környezetvédelem nem szakma, hanem szempont. Az építőmérnök gondolkodását ugyanúgy át kell hogy járja, mint a társadalomkutató gondolkodását, egyik a másik nélkül nem jut tovább.

Úgy gondolom, hogy ezért is sürgethetjük jogosan – és ez a harmadik kérdésem a tudományokkal szemben –, hogy vajon végiggondoltuk-e azt, hogy az egész minősítési rendszerünk, amely révén kandidátusok vagy PhD-doktorok, akadémiai doktorok, akadémikusok lehetünk, megfelel-e a kor követelményeinek? Azt kell mondanom, hogy nem. Ezek a minősítési rendszerek és a különböző szakmai érdekcsoportok arra ösztönöznek mindnyájunkat, hogy olyan résztermékekkel foglalkozzunk, amelyek valamelyik már előttünk járó professzor tudományos kutatásának egyik altémája, erre lehet PhD-t kapni, erre lehet akadémiai doktori vagy akadémikusi címet kapni. De a szintetizáló gondolkodást, a szintézisben való gondolkodást semmiféle minősítési rendszer nem erősíti jelenlegi tudományos rendszerünkben. Ennek következtében azt kell mondanom, hogy az ezredfordulón az a tudományos hagyomány, amely a századfordulótól kezdve fokozatosan feltárta a globális folyamatokat, visszaszorult, mert a túlfeljesztett, túlszervezett, túlcizellált érdekszervezet ma már gátja annak, hogy ez a hagyomány erős legyen, hogy a tudomány a világban végbemenő fejlődéseket egészben átlássa.

Újabb kérdésem az: vajon tud-e a tudomány egyedül, tehát a politikai és a civil szervezetek nélkül valamit tenni? A válaszom az, hogy nem. Mindenki elismerte azt, amikor felvetettük 1996-ban, hogy egy közép-európai ökológiai monitoringrendszerre van szükség. Akkor éppen egy olyan kormány volt hatalmon, amelyik ezt nemcsak elismerte, de pénzt is adott ahhoz, hogy elkezdjük kiépíteni. Sőt, véletlenül egy olyan miniszter volt, aki noha nem a szakmából jött, mégis megalkotta Közép-Európa máig legjobb környezetvédelmi törvényét, s pénzt is adott az Akadémiának e monitoringrendszer kiépítésére.

Mindenki elismeri azt, hogy a Dunát nem lehet nemzetállami szempontok szerint tanulmányozni. Mindenki elismeri – és most már a Tisza tragédiája után tudásul is veszi –, hogy nem lehet a románok, az ukránok nélkül a Tisza vizével semmiféle gazdálkodást kialakítani. Mindenki elismeri, hogy a rendszerváltásnak tragédiája volt az, hogy nincs pl. a Körösökön 1992 óta vízminőségmérés. Hogy a rendszerváltás jegyében a vízügyi apparátust lefejezték, mintha ők feleltek volna Bős-Nagymarosért. Mindenki elismeri. Pontosabban: az okosabb emberek elismerik. Akkor el is ismerték, 1996-97-ben. Mit csinált a politika? Jött 1998 tavasza, felfújta Bős-Nagymaros kérdését, pártpolitikává tette azt, és egy újabb lefejezését hozta azoknak a szakmai szempontoknak 1998 után, amelyek erre a közös, ha úgy tetszik, a természet által

megkövetelt tudományos igazgatási rendszernek a kiépítésére hívták fel a figyelmet. Tehát hiába tudjuk, hogy kellene, nincs ma sem közép-európai ökológiai rendszer. Én sem tudom pontosan, hogy a moníliafertőzés hogyan, miként jut el a Börzsönybe, nem tudom pontosan, hogy a tafrinafertőzéseket vagy a gesztenyefertőzéseket milyen úton hozzák oda Nagymarosra, nem tudjuk, hogy vizeinknek milyen és miért ilyen az állapota, mert egyrészt a tudomány jelenlegi, nemzetállamok szerint tagozódó szervezete erre alkalmatlan, másrészt pedig ki vagyunk szolgáltatva a politikának.

A következő kérdésem tehát az: alkalmas-e ma a világ politikai rendszere arra, hogy ezeket a globális természeti problémákat kezelje? Válaszom: nem alkalmas. Az Egyesült Államokat sokan vádolják. Johannesburgban is vádolták, Firenzében is – éppen ott voltam – és másutt is. Azért ugyanis, mert nem hajlandó a termelést korlátozni, a szén-dioxid-kibocsátást stb. szabályozni és a szerződéseket aláírni. Itt nem az Egyesült Államokról van szó, itt a tőke és az adófizető polgár érdekeinek nem egyeztetéséről van szó. Az Egyesült Államok azért nem akar aláírni ilyen szerződéseket, mert ez azt jelentené, hogy fel kellene adni a liberális demokrácia alapjait, bele kellene szólni a termelési szférába. Márpedig a liberális demokráciában – ez vonatkozik Magyarországra is – a politikai erők előbb-utóbb összefonódnak a gazdasági, a termelési szféra erőivel, és észrevétlenül – az Egyesült Államok és a fejlett demokráciák esetében már észrevehetően – tulajdonképpen a governmentális adminisztráció a termelési szférának az érdekképviselője lesz. Nem fog sohasem egy állami adminisztráció olyan szerződést aláírni a környezet védelme ügyében – ha éppen a termelés bizonyos ágazatainak visszafogásáról, netán túlszabályozásáról van szó –, amely esetleg az ő – azaz a politikus – megválasztásának veszélyeit hordja magában. Ezért tehát fel kell tenni a kérdést, hogy alkalmas-e a mi politikai rendszerünk ezeknek a globális problémáknak a kezelésére.

Azután itt vannak a nemzetközi szervezetek. Ma már mindenki tudja, hogy ezek a problémák – ahogyan azt az Elnök asszony is mondta – globális jellegűek. Az esőerdők kivágása az európai emberek lelkét is nyomja – mondtam 1978-ban svéd barátomnak, aki nagy szociáldemokrata volt, s büszke arra, hogy nagy környezetvédő, és csak természetes faanyagok vannak bútorként a lakásában. De honnan származik a fa? A dél-amerikai esőerdőkből. Ezek kivágásának hatása Svédországban is megfelelő módon éreztetni fogja negatívumait a következő évtizedekben – mondtuk annakidején. Igen, de vannak-e olyan szervezeteink, amelyek politikailag átfogják, amelyek világszinten kötelező szabályozásnak vehetik alá ezeket a szférákat? Nincsenek. Az ENSZ és az UNESCO példászerűen járt el megítélésem szerint az 1970-80-as években. Remek konferenciák, remek alapelvek, remek nyilatkozatok. De kérem, viharfelhők vonultak az égen – ezt már történészként látom –, a valóságban libák tocsogtak a pocsolyában. Valójában nem történt semmi.

És újabb kérdésem: vajon ez csak politikai rendszer kérdése? Válaszom az, hogy nem. Szociális kérdés is. Azt, hogy Johannesburg végre felvetette, hogy környezet, gazdálkodás és szociális tényező egymással összekapcsolódik, óriási horderejű gondolatnak tartom. De vajon alkalmasak-e a világ szocialista, szociáldemokrata pártjai, hogy megfogalmazzák a tőke-munka ellentétének az új korban aktuális kérdéseit? A tőkének természetesen az a dolga, hogy profitot termeljen. Ha profitot termel, többet tud visszaforgatni akár a K+F-szférába is, megújul, termékeket finanszíroz. De vajon mi akkor a feladata az államnak? És mi a feladata egyáltalán az adófizetők pénzéből gazdálkodó közösségeknek? Ez itt a nagy kérdés! A 20. század végi szociáldemokrácia parlamenti kretenizmusa, ami legújabbban Európában fejlődik ki, alkalmas arra, hogy tudják, hogyan kell kezelni egy pártkongresszust, hogyan kell delegációkat összeállítani, hogyan kell az ellenfeleket megbuktatni, hogyan kell kijátszani. Tehát mindent megtanultak a konzervatív politikától. Mindent megtanultak, csak egyet nem: hogy jobban és hatékonyabban gondolkozzanak az emberről és a legnagyobb korproblémáról: az ember és természet viszonyáról.

Szeptember 11. annak a szociális gap-nek az eredménye, amely szociális gap a fejlett észak és a fejletlen dél között támadt. A fejletlen társadalmak környezetromboló mindennapi tevékenységéről nemcsak regények, hanem most már tanulmányok is íródtak. Tudjuk nagyon jól, hogy amíg ekkora szociális különbség lesz a világ különböző részei között, a globális falut ugyanúgy nem lehet rendben tartani, mint bármelyik más kis közigazgatási egységben az ilyen szociális ellentéteket nem lehet kézben tartani. Ezért úgy gondolom, hogy a politikai szférának nemcsak egyszerűen a tudomány segítségére, a tudományra való odafigyelésre kell a következő években nagyobb energiát fordítania, hanem arra is, hogy a szociális problémákat megoldja, mert e nélkül nincs környezetvédelem.

Tisztelt Kollégák! Azt hiszem, a kérdéseket még szaporíthatnák, Önök is, én is. A válaszokat lehet, hogy másként adjuk meg. Mindenki a maga szakmai felkészültségéből következően másként közelít a kérdéshez. De egyet nem lehet: hogy a kérdéseket nem tesszük fel. És ebben a tekintetben ez a bálna-probléma – ami engem teljesen sokkolt, meg kell mondanom – világosan mutatja azt, hogy ma már a lokális politika, a lokális állampolgári gondolkodás ütközik a globális veszedelmekkel. Tehát az oktatásban, a mindennapi életben, a civil szervezetekben ezekre a globális tényezőkre és ezek lokális működésére sokkal nagyobb figyelmet kell fordítani.

Készítjük a rendszerváltás történelmének dokumentum-összeállítását, monográfiáját. A történettudomány, az embertudományok teljesen elmaradtak ebből a szempontból. Nem tudunk pl. eléggé rávilágítani arra, hogy az 1990 utáni birtokpolitika hogyan tette tönkre a magyar környezetet. Nem figyeltek fel arra, hogy a 1,5-2 hektáros földtulajdonnal vagy a visszaprivatizált néhány száz négyszögöl telkekkel tulajdonképpen tönkretették azt a

gazdálkodási, földgazdálkodási szervezetet, amely a tulajdonviszonyoktól függetlenül Nyugat-Európában és a világ fejlettebb részein kialakult. Ami Angliában 200 év óta működik. Nem tudjuk azt, hogy ha a pollenfertőzéseket vagy az utak melletti területeket, a fákat stb. elhanyagoljuk, annak milyen óriási kihatása van az egész termőföldnek és az egész magyarországi biotakarónak a létrejöttére. Azért nem, mert a politika csak politikai, politikai intézményes szempontokat követ. A politikatudomány nem tud rávilágítani az ember és a természet összefüggéseire. Nem tudunk rávilágítani arra, hogy az a környezetpolitika, amely az 1990-es évek második felében megítélésem szerint igenis (itt van a volt államtitkár asszony, de hát néha szembe is kell dicsérni valakit, nemcsak a háta mögött szidni, magyar ember így szokta) eredményes volt; nos kérem, meg kell mondani, hogy a jó törvénynek, a jó governmentális politikának a hatása csakis a civil szervezetekkel és a különböző tárcákkal együttműködésben lehetséges.

Most, e civil szervezet 30. születésnapján azt kívánom a politikának, a tudománynak és a magamfajta embereknek, hogy nagyobb gondot fordítsanak a civil szervezetre. Mi egy végrehajtóhatalom-túlsúlyos Kelet-Európában élünk, ahol mindenki felülről, a kormányzattól várja a megváltást. A megváltás természetesen soha nem következik be, erre fel aztán megint gyorsan leváltják a politikusokat. Ez a kelet-európai végrehajtóhatalom-túlsúlyos társadalom a mindennapok szintjén nem tudja segíteni, hogy az ember és természet viszonyának konfliktusai megoldódjanak. A 21. századi Európa – sokan így gondoljuk – a civil szervezetek százada lesz. Amikor bizonyos közfeladatok ellátására a kormányzat, illetve a Parlament megbíz civil szervezeteket, és számon kéri a feladat teljesítését, de a feladat ellátásának teljesítési módjába nem szól bele. Ez aktivizálja és együttgondolkodásra készíti a társadalmat. Nem a kormányznak, nem a kormányzati erőnek kell mindennap ütköznie a polgárral, hanem a polgár ütközhet a saját szervezetével. A környezetvédelem, a környezetgazdálkodás – megítélésem szerint – tipikusan olyan ágazatok, amelyekben a civil szervezetek és a kormányzati szervezetek új modelljét ki kell építeni. Ha én a Magyar Szocialista Pártban politizálnék, akkor azt mondanám, hogy egy szocialista párti túlsúlyos kormányának az egyik első számú feladata, hogy ezt a környezetgondos polgárt, ezt az emberi és természeti környezetét toleránsan néző és az együttélést perspektivikusan néző polgárt kialakítsam.

Kedves Kollégák! Azt mondtam: néha meg kell állni, le kell ülni, vissza kell tekinteni, és azt mondtam, hogy előre kell tekinteni. Csak a bolond ember az, aki azt hiszi, hogy az orvos a hibás, mert a diagnózist kimondja. Higgyék el, ez a diagnózis társadalmilag pillanatnyilag negatív, én legalábbis így látom. Nem tudjuk a tudomány, a politika jelenlegi eszközrendszerével átfogni a világproblémákat, de óriási dolog, hogy erről egyáltalán beszélünk. In hoc signo, kívánok Önöknek következő jó évtizedeket. Köszönöm a figyelmüket.